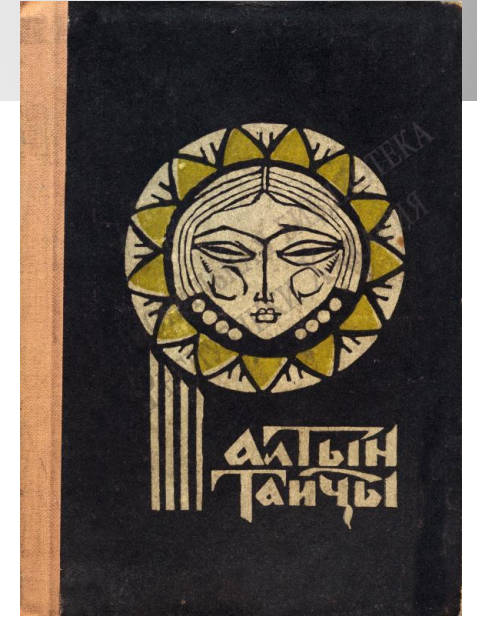

Altın Taycı Destanı: Dil ve Anlatım

TL 4068 Kuzey-Dođu (Sibirya) Türk Halk Edebiyatı

Prof.Dr. Gülsüm Killi Yılmaz

Altın Taycı Destanının Dil ve Anlatım Özellikleri

Bütün Hakas destanları gibi Altın Taycı destanında da Hakas destan geleneği içinde yüzyıllarca çeşitli söz sanatları ile işlenmiş, günlük dilden ayrı, sanatsal bir dil ve yüksek bir üslup kullanılır. Destandaki kişilerin, durumların, hareketlerin tasvirinde anlatıcının zihninde hazır bulunan kalıplardan faydalanılır.

Altın Taycı destanı bir başlangıç formeli ile başlamakta, bitiş formeli ile de sonlanmaktadır. Başlangıç formelinde dinleyiciler olayın geçtiği yer ve zaman konusunda bilgilendirilmektedir. Pek çok destanda olduğu gibi Altın Taycı destanında da zaman yeryüzünün yeni oluşmaya başladığı, ağaçların taygaya dönüştüğü zamandır. Ardından olayların geçtiği yerin tasvirine geçilir. Bütün Hakas destanlarında olduğu gibi ormanları, dağları, nehirleri, bozkırlarıyla aslında oldukça tipik bir Hakasya manzarası resmedilmektedir.

*Çis arali çir püt parğan,
Çilegelenip, ot ös parğan,
Xatıǵ ağas, xalın tayǵa polıp,
Çir üstün xoostap uğran tus polǵan.
Xarsaxtıǵ añ xalın tayǵa arali,
Xañılazıp oylazıpçadadır.
Xanattıǵ xus ağas uzınañ,
Xarxlazıp, uçuǵıpçadadır.
Çir pözıǵı ax tasxıllardañ
Aǵın suǵlar axçadadır.
Xaraa-künörte aǵıpçatxan
Ax talay suǵnıñ uluǵ salǵaǵı,
Udur-tödır urunızıp,
At uliinca ax köbikternı
Çarǵa sıǵara çayxapçadadır.
Uluǵ talay suǵnıñ xazında,
Uluǵ sinnıñ altında
Uluǵ çurt pastalçadadır.*

...

Bakırların içinden yerin oluştıǵu
Kök salıp otun yetiştıǵı
Sert ağacın sık tayǵa olup
Yeryüzünü süslediǵı zamandı.
Yırtıcı hayvanlar sık tayǵa içinde
Çıǵrıǵarak koşuşturmaktadır.
Kanatlı kuşlar ağaç tepelerinden
Gaklayarak uçuşmaktadır.
Yerin yükseǵı ak daǵlardan
Akarsular akmaktadır.
Gece gündüz akan
Ak deniz nehrinin iri dalgaları
Birbiriyle çarpışıp,
At cüssesince ak köpükleri
Kıyıya doğru vurmaktadır.
Ulu deniz nehrinin kıyısında,
Ulu daǵların eteǵinde
Ulu yurt başlamaktadır.

...

Destan kahramanının, ailesinin ve yurdunun huzur ve barış içinde yaşamaya başlaması ile destan bitmiş olur. Bitiş formelinde de anlatıcı destanın bittiğini haber vererek dinleyicilerden bundan sonra ne yapmalarını beklediğini ifade etmektedir.

Nımax toozılça.

Pılgen kızı pılıp tıñnap çatxay,

Pılbeeniniñ pilek altınañ parçatxay.

Siire isken kızı

Annañar pılıp çooxtap çörgey,

Siire istip pılbeeni

Pu nımaxtı çilge salçatxay.

Masal bitiyor.

Bilen kişi bilip dinleye,

Bilmeyenin bilek altından gide.

Dikkatle dinleyen kişi

Daha sonra hatırlayıp anlata,

Dikkatlice dinleyemeyeni

Bu masalı yele vere.”

Başlangıç ve bitiş formelleri dışında da destanda pek çok kalıp veya standart ifade bulunmaktadır. Geleneksel hayatın bir parçası olan çeşitli törenlerin gerçekleştirilmesi anlatılırken de belirli formül ya da kalıplar kullanılır. Geleneksel yaşantıya dair çok sayıda tasvirin yer aldığı Altın Taycı bu tür kalıplar açısından da zengindir. Örneğin ad verme töreni esnasında ad veren kişinin adı açıklaması da belirli bir kalıp ya da formüle dayanmaktadır. Babası, annesi, diğer yakınlarının kim olduğu, hangi dağın eteğinde, hangi suyun kenarında yaşadığı ve adının önemli bir parçası olan nasıl bir ata bindiği ve ardından adı açıklanır. Kişinin niteliğini, kim olduğunu açıklayan bu bilgiler, addan sıfat yapan [+LIG] ekinin tekrar tekrar tüm bu bilgileri ifade eden adlara eklenmesi ile açıklanır.

“Ax Xan adalığ polğaziñ,

Ayazın Arığ içeliğ polğaziñ.”

Çobağa töreen çortçañ xula attığ

Çooxxa töreen Altın Taycı abaalığziñ.

Altın çilinnig ax sabdar attığ

Altın Arığ çacalığziñ.

At asçañ arğalığ sın altında,

Ax talay suğ xazında çirlig,

Toğıs xulas sinnig ax oy attığ

Ay Mirgen adıñ-solañ polar. (991-1000)

...

“Ah Han baban idi,

Ayazın Arığ anan idi”.

Tasa çekmeye doğmuş yorga kula atlı

Sohbet etmeye doğmuş Altın Taycı ağabeylisin.

Altın yeveli ak kır atlı

Altın Arığ halan var.

Atın geçtiği yüce sıradağın altında,

Ak deniz nehrin kıyısında memleketli,

Dokuz kulaç boyunda açık kula atlı

Ay Mirgen olacak adın sanın.

Toplumsal hayatın içindeki belli durumlarda kullanan formüller de söz konusudur. Misafirlik vb. sebeplerle eve girme ile ilgili metinde sıkça tekrarlanan kalıp ifadede kişinin önce kapıyı açıp selamlaştığı, ardından “eşiği atlayarak” ikinci kez selamlaştığı belirtiliyor. Eşiğin üzerinden geçmek için alta-“ atlamak, sıçramak” fiilinin kullanılması, eşiğin üzerine basılması, kirletilmesi ile ilgili tabunun kalıntısı olabilir.

Īzĭk azĭp, izen pir turadır.

Kapıyı açıp selam verir.

Īrkĭn alti, mindĭ tĭp turadır. (98, 1046, 1950, 2108, 2530, 2714...)

Eşiği atlayarak merhaba der.

Örneğin tanışma esnasında kişinin kim olduğunu sorulması ve kişinin kim olduğunu ifade etmesi de belirli bir kalıp çerçevesinde gerçekleşir. Altın Taycı destanında Kişinin kim olduğunu sorulması, öncelikle “Bakışın yakıcı imiş, alnın ateşli imiş.” sözleriyle merakın sebebinin açıklanması ile başlar. Ardından nereli olduğu, hangi nehrin kıyısında olduğu, adı, nereye gittiği gibi kişinin kim olduğunu ortaya koyan unsurlar tek tek sorulur:

“Xaraañ ottıǵ poltır,

Xamaañ soǵlıǵ poltır.

Xayzı suǵda suǵlıǵızıñ

Noo çirde çirlıǵızıñ?

Adañ adaan aarlıǵ adıñ xayzı poldı?

Alın ideeñ tan tolǵap,

Kızın ideeñ çil tolǵap,

Irax pa, çaǵın ma pariǵan

Alıp kızı polçazıñ?” (380-388).

.....

“Xaraañ ottıǵ poltır,

Xamaañ soǵlıǵ poltır.

Xaydaǵ çirde çirlıǵ polcañzıñ?

Noo suǵda suǵlıǵ polarzıñ?

Alın ideeñ tan pulǵap,

Kızın ideeñ çil pulǵap,

Irax pa, çaǵın ma parızıñ?” (1330-1336).

Bakışın yakıcı imiş,

Alnın ateşli imiş.

Hangi nehirde nehirlisin,

Hangi yerde yerlisin?

Atanın verdiği değerli adın neydi?

Ön eteğini meltem dolayarak,

Arka eteğini yel dolayarak

Uzak mı yakın mı gitmekte olan

Alp kişisin sen?” (380-388).

.....

“Bakışın yakıcı imiş,

Alnın ateşli imiş.

Hangi yerin yerlisisin?

Hangi suyun kıyısındansın?

Ön eteğini meltem dolayıp,

Arka eteğini yel dolayıp,

Uzak mı yakın mı gidiyorsun?”

Kim olduğunu açıklayan kişi de sırayla hangi suyun kenarından, hangi dağın eteğinden olduğunu, babasını, annesini ve diğer yakınlarını, nasıl bir atı olduğunu ve lakabıyla birlikte tam adını ifade eder ve ardından diğer sorulara yanıt verir.

“Ax Talay suğniñ xazınañmın,

At asçañ Ax sinniñ altında çirliğbın,

Ax Xan adalığ polğam,

Ayazın Arığ İceliğ polğam,

Altın çilinnıg ax sabdar attıg

Altın Arıg çacalığbın,

Adadañ oray xalğan

Altı çastiğ tuñmam parox,

Çobağa töreen çortçañ xula attıg

Çooxxa töreen Altın Taycı adı-solam. (390-399)

....

Ak Talay nehrinin kıyısındanım,

Atın geçtiği Ak Dağların altındanım,

Ah Han atam idi,

Ayazın Arığ anam idi,

Altın yeleli ak kır atlı

Altın Arığ halamdır,

Atamdan geç olmuş,

Altı yaşında kardeşim de var,

Tasa çekmeye doğmuş yorga kula atlı

Sohbet etmeye doğmuş Altın Taycı'dır adım sanım. (390-399)

....

Geleneksel törenlerin bir parçası olan alkış ya da hayır duası sözleri de kalıplaşmış ifadelerdir. Örneğin ad verme töreni esnasında ad alana

Eenniğe aldirtpas pol,

İrgektİge sirtetpes pol xacan daa.

Pabazı çoxxa paarıñ açızın,

Ökİske öziñ sıstap çörziñ xacan daa". (1002-1003)

İrgektİge sirtetpes pol,

Eenniğe aldirtpas pol xacan daa. (2927-2928)

Omuzluya yenilmez ol,

Baş parmaklıya fiske attırmaz ol her zaman.

Babası olmayana merhamet et

Öksüzü esirge her zaman".

Başparmaklıya fiske attırmaz ol,

Eğiniye yenilmez ol daima.

Destanda kahramanın alpı öldürdükten sonra atını da öldürmesi, atın derisinin etinden ayrılması ve kahramanın elinde kalan deriyi öldürdüğü alpin üstüne atıp, *azırxı çırde attañ çazağ çörbe*, "öte tarafta yayan kalma" (662, 1239, 1257 vb...) cümlesinin defalarca kullanılması, muhtemelen eski devirlerde insanların atları ile birlikte gömülmesi geleneğinin bir kalıntısı olsa gerektir. Ölümün, destanda sıkça *çaas* çarılıp, *ülger üzil parğan*. "yer yarıldı, Ülker dağıldı." (565, 581, 1230, 1746, 3067...) sözleriyle ifade edilmesi de yıldız kaymasının talihsizlik sayılması ile ilgili olabilir.

Zaman ile ilgili kalıplar sıkça kullanılır. Bunlar uzun bir zamanın fark edilmeden geçip gitmesi, ya da çok kısa bir süreyi ifade eden kalıp yapılarıdır. Altın Taycı destanında uzun sürenin geçişi alpların zamanı fark etmeksizin uzun süre dövüşmesinin betimlenmesinde kullanılmıştır:

Aynıñ pazı alızıp,

Çılınıñ pazı çılışçadadır.

Çay kilgeniñ – çarın İzeenneñ,

Xıs kilgeniñ – xıro xapxannañ pıledirler.
(560-563)

....

Çay kilgeniñ, çarnıları İzeenineñ

Pılıp, irtir çöredirler,

Xıs kilgeniñ, çağa lasxa

Xıro sapxanınañ pılıp çöredirler. (2430-
2433).

Ayın başı değişip

Yılın başı gelmektedir.

Yazın geldiğini sırtının ısınmasından,

Kışın geldiğini kırağı düşmesinden
bilirler. (560-563)

...

Yazın geldiğini sırtlarının ısınmasından

Anlayıp geçirirler,

Kışın geldiğini yakaya başa

Kırağı düşmesinden bilirler. (2430-
2433).

Çok kısa süre, çok kısa sürede yapılan hareket ise *nuğan xarax asxanca/ közilgen azax tartxanca* yani “kapalı göz açılıncaya, uzatılan ayak çekilinceye kadar” (1535-1536) gerçekleşir.

Çok çeşitli günlük durumların, duyguların ifadesi, tanımlanması ile ilgili, destanların çoğunda benzer ya da tamamen aynı biçimde kullanılan kalıplaşmış söz grupları ya da cümleler Altın Taycı destanında da görülür.

Öfke, *talay çili, tazıbıstır/ tasxıl çili, kööbıstır...* “deniz gibi taşmış,/ dağ gibi kabarmış” (102-103) cümlesi ile ifade edilir.

Kahramanın olağanüstü güçlere sahip olması ya da sıradan bir kişi olmaması Altın Taycı destanında *ölerde tını çox,/ töğilerde xanı çox* “ölecek canı, dökülecek kanı yok” (155, 2844) sözleri ile ifade edilir.

Söze, konuşmaya başlamanın ifadesi “...*aas azıp, tapsap odır, tıl sibirip, çooxtanıp odır*” yani “...söze başlayıp konuşur, mecazlarla anlatarak söyler” (672, 907, 2483, 2894) biçiminde tekrarlanır.

Hareketlerin hızı, atın koşuşu, ölüm tehlikesi, çaresizlik vb. pek çok durumun tasvirinde de kalıp ifadelerden faydalanılır:

Hızlı koşu, hareket:

Xuyun çili, xuybırıp,

Çil çili, çilğip, oylap parıbıxan. (1286)..

...

Çil çili, çilğilip, xuyun çili, xuybırıp,...
“(1620)

...

Çil çili çilğip oylaan,

Xuyun çili xuybırıp oylaan (3271-3272)

Kasırğa gibi savrulup,

Rüzgâr gibi esip, koşarak gitti.

Rüzgâr gibi esip, kasırğa gibi
savrularak...

Yel gibi eserek koşturdu,

Kasırğa gibi savrularak koştu

Atın koşuşu:

İki xulaan çidire tudıp,

Molat suğliin soolada taynap,

Tört azağın kilbeyte tastap,

Pulan çili, pırğırırısxan. (316-320, (521-524)

İki kulağını geriye çekip,

Çelik gemini gürültüyle çiğneyip,

Dört ayağını da açarak fırlatıp

Geyik gibi sıçradı.

Ölüm tehlikesi:

Parğan izibis par polar,

Paza aylanğan izibis çox polar.

(859-870).

...

Parğan iziñ par polar.

Annañ kiler iziñ çox polar. (3196-3197)

...

Gittiğimiz izimiz var olacak,

Tekrar dönecek izimiz olmayacak.

...

Gittiğin izin var olacak.

Oradan gelecek izin yok olacak.

...

Çırpınış, çaresizlik, engelleme:

Xarğanadañ xabındırbin,

Xalsarığdañ tudındırbin, (266-267, 1773-1774)

....

Xarğanadañ xabındırarğa pirbeen,

Xalsarığdañ tudındırarğa pirbeen. (612-613)

...

Xarğanadañ xabındırbaan,

Xalsarığdañ tudındırbaan, (122-1223)

...

Xarğanadañ xabındırbin,

Xalsarığdañ tudındırbin çöredir. (1838-1839)

...

Xalsarığdañ tudın polbaan,

Xarğanadañ xabın polbaan.

(2453-2454)

...

Çalıdan yakalatmadan

Sorguçotundan tutundurmadan

Çalıdan yakalamasına fırsat vermedi,

Sorguçotundan tutunmasına fırsat vermedi.

Çalıdan yakalatmadı,

Sorguçotundan tutundurmadı,

Çalıdan yakalatmamakta,

Sorguçotundan tutundurmamaktadır.

Çalıdan tutunamadı,

Sorguçotundan yakalayamadı.

Kişi ya da diğer canlıların adlandırılması da kalıplaşmış bir sıralama çerçevesinde olur. Bu anlamda destanda sıkça geçen atların adlandırılması yanında diğer canlılardan da bahsederken belirli bir söyleyiş kalıbının uygulandığı görülür. Destanda atları ifade eden çok sayıda ad öbeği bulunmasına rağmen, bunların hiçbirinin özel ad olmadığı görülür. Yani, konuşmak vb. gibi bütün insansı özelliklerine rağmen atların özel adları yoktur. Atlar bir ad öbeği ile sıralanan nitelikleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar.

<i>ax</i> [ak]	<i>Xamaxtığ</i> [alın+SYE]	<i>xusxun</i> [kuzgun/kuzguni]	<i>xara</i> [kara/yağız]	<i>at</i> [at]
		<i>“ak alınlı kuzguni yağız at”</i>		
<i>tödİR</i> [ters]	<i>Tüktİğ</i> [tüy+SYE]	<i>xuba</i> [soluk]	<i>xara</i> [kara/yağız]	<i>at</i> [at]
		<i>“ters tüylü soluk yağız at”</i>		

Altın Taycı'da *xara* "kara, yağız", *küreñ* "al", *xoor* "doru", *sarığ* "sarı", *xır* "kır", *sabdar* "kır", *pora* "kır", *oy* "kula", *xula* "kula", *çoxır* "benekli", *pozırax* "kızıl", *xızıl* "kızıl", *kök* "mavi, mavimsi gri", *xaltar* "lekeli doru" gibi temel at renkleri geçmektedir. Bu renklerin çeşitli tonlamaları ise, *ax* "beyaz; açık", *xara* "kara; koyu", *xızıl* "kızıl, kızılımsı", *kök* "gök, mavi; mavimsi" sıfatları ile sağlanır.

Atın yürüyüş biçimi de atın özelliklerinin ifadesinde önemlidir: *çotcañ* "yorga giden", *üzüm* "kısa mesafeleri hızlı koşan" gibi sıfat ya da sıfat-fiiler de ad öbeğinin niteleyeni durumunda olabilirler: *üs xulaxtığ üzüm saraat* [üç kulaklı hızlı sarı at], *çorçañ xula at* [yorga kula at].

Kişilerde olduğu gibi atın da ne için doğmuş olduğu atın nitliklerinin belirtilmesinde önemlidir. Bu durumda ad öbeğine yönelme durumu almış bir ad ile *töreen* "doğmuş, doğmuş olan" sıfat fiili de katılır: *çobağa töreen çorçañ xula at* "tasa çekmeye doğmuş yorga kula at"

Altın Taycı'da geçen ve atları belirten ad öbekleri şöyledir:

aba tüktığ ay xara at [aylı tüylü kara yağız at]

ax xamaxtığ xusxun xara at [ak alınlı kuzguni yağız at]

tödır tüktığ xuba xara at [ters tüylü soluk yağız at]

tos tuyğaxtığ xızıl sarat [kayın kabuğu toynaklı kızıl sarı at]

üs xulaxtığ üzüm saraat [üç kulaklı hızlı sarı at]

xızıl xır at [kızıl kır at]

altın çilinnığ ax sabdar at [altın yeşilli ak kır at]

ax oy at [açık kula at]

toğıs xulas sınığ ax oy at [dokuz kulaç boyunda açık kula at]

ax sabdar at [ak kır at]

çarix çoxır at [parlak benekli at]

çorçañ xula at [yorga kula at], *çobağa töreen çorçañ xula at* “tasa çekmeye doğmuş yorga kula at”

küreñ at [al at]

tas tuyğaxtığ xızıl xoor at [taş toynaklı kızıl doru at]

xızıl xoor at [kızıl doru at]

tiğir öñniğ kök pora at [gök renkli gök kır at]

üs xulaxtığ kök pora at [üç kulaklı gök kır at]

timir tüktig kök pora at [demir tüylü gök kır at]

tolbalığ saraat [benekli sarı at], *toğıs xulas sınniğ tolbalığ saraat* “dokuz kulaç boyundaki benekli sarı at”

xan pozırax at [kan kızılı at]

xanattığ xan pozırax at [kanatlı kan kızılı at]

xamnos tüktig xara küreñ at [samur tüylü koyu al at]

xara kök at [kara gök at], *xamağında çalğıs xaraxtığ Xara kök at* “alında tek gözlü kara gök at”.

xatığ tüktig xara xaltar [sert tüylü kara sarı lekeli doru]

xırax azır müüstig xızıl sun [kırk çift coynuzlu kızıl geyik]

xılıs müüstig xır puğa [kılıç boynuzlu boz boğa]

Destanda geçen kişileri belirten özel adların kurulması ile de ilgili birkaç formül vardır:

1)SIFAT+UNVAN: Renk ya da bir madeni belirten sözcüğü kişinin toplumsal konumunu belirten *xan*, *taycı*, *çayzañ*, *arığ* gibi bir unvan biçiminde formüle edilen adlar:

Ax Xan [ak+ han]", *Alıp Xan Xıs* [alp +han+ kız], *Altın Xan* [altın+ han], *Çarix Xan* [aydınlık+ han], *Kibis Xan* [halı+ han], *Kök Xan* [gök+ han], *Timir Xan* [demir han], *Xara Xan* [kara+ han].

Altın Arığ [altın +kutsal (~saf, temiz)/ temizlik, saflık"], *Altın Çayzañ* [altın memur], *Altın Taycı* [altın+ prens], *Çarix Purxan* [aydınlık burhan/rahip].

2) AD+UNVAN: Bir ad ile kişinin toplumsal konumunu belirten *xan*, *taycı*, *çayzañ*, *arığ* gibi bir unvan biçiminde formüle edilen adlar:

Közer Xan [göçer+ han], *Tibet Xan* Tibet +han (han Tibet)", *Tozay Xan* [Tozay (?) + han], *Üzüt Xan* [kötü ruh (~iblis) + han]; *Kigdey Arığ* ["kağıt(~kitap) kutsal (~saf, temiz)/ temizlik, saflık], *Kög'in Arığ* [suna (~ördek) kutsal (~saf, temiz)/ temizlik, saflık], *Tiben Arığ* [Tiben kutsal (~saf, temiz)/temizlik, saflık], *Tolay Arığ* [Tolay (?) kutsal (~saf, temiz)/temizlik, saflık], *Uçan Arığ* [Uçan kutsal (~temiz, saf)/temizlik, saflık], *Tozı Möke* [Tozı+ bahadır], *Xıyazım Möke* [Hıyazım bahadır].

4) UNVAN+AD: Bir xan "han", alıp "alp" gibi bir unvanı kişinin adı takip eder::

Xan Mirgen [han +atıcı (iyi nişancı)], *Xan Sabax* [han+ deri düğme], *Xan Tolay Arığ* [han +tavşan(?)+kutsal/temiz, saf, *Xan Tibet* han+Tibet]; *Alıp Xara Tas* [alp +kara+ taş], *Alıp Xara Tay* [alp+ kara+ tay], *Alıp Xırçotay* [alp+Hırçotay]. *Alıp Xuu İney* [alp +kuğu+ nine]

5)SIFAT+AD: Herhangi bir sıfat ya da sıfat gibi kullanılan sözcük ile addan oluşur:

Ay Mirgen [ay +keskin nişancı], *Kün Xaraxçın* [güneş+ Harahçın], *Altın Arçol* [altın+mendil], *Altın Kırıs* [altın + kiris], *Çarix Köök* [aydınlık, ışıklı+ guguk kuşu], *Kögey Kös* [kögey(mavi?)+köz], *Ottığ Kös* [ateşli + köz], *Timir Teek* [demir + at direği], *Üskür Molat* [sağır (?)+ çelik], *Üzüm Molat* [hızlı+ çelik], *Üzüt Molat* [kötü ruh +(~iblis) çelik], *Xannığ Kös* [kanlı+ göz], *Xannığ Xılıs* [kanlı+ kılıç], *Xara Moos* [kara+ şeytan], *Xara Nincı* [kara +inci], *Xara Xusxun* [kara kuzgun].

Kişilerin adlandırılmasında genellikle aralarında kan bağı olanların adlarının ilk birkaç sesin tekrarı gibi, benzer ya da andıran fonetik görünüşe sahip sözcüklerin seçilmesine dikkat edildiği ya da adı oluşturan öğelerden birinin aynen tekrarlandığı dikkati çeker. Bu durum çok kalabalık olan şahıs kadrosunu oluşturan kişilerin arasındaki bağı anlaşılmamasını ve akılda tutulmasını kolaylaştırır. Örneğin Altın Ariğ Altın Han'ın kızıdır. Altın Taycı'nın adı ile Altın Ariğ'in oğlunun adı olan Altın Arçol'da ve de Ay Mirgen'in oğlunun adı Altın Kriris'te aynı öge tekrarlanmıştır. Böylece Altın Han soyundan olanların çoğunda Altın adının tekrarlandığı düşünülebilir. Bununla birlikte Altın Taycı'nın arkadaşının adı da Altın Teek'tir. Onun soyca Altın Han ile herhangi bir yakınlığına dikkat çekilmemiştir.

BABA	ÇOCUK(LAR)
<i>Altın Xan</i>	<i>Altın Ariğ, Ax Xan</i>
<i>Xara Xan</i>	<i>Alıp Xara Tay, Xara Ninci, Xara Moos</i>
<i>Çarix Xan</i>	<i>Çarix Köök</i>
<i>Közer Xan</i>	<i>Ottiğ Kös, Xanniğ Kös, Kögey Kös</i>
<i>Kök Xan</i>	<i>Kögın Ariğ</i>
<i>Tibet Xan</i>	<i>Tiben Ariğ</i>
<i>Timir Xan</i>	<i>Timir Teek</i>
<i>Tozay Xan</i>	<i>TolayAriğ, Tozı Möke</i>
<i>Üzüt Xan</i>	<i>Üskür Molat</i>

Destan'da kahramanlarının adlarının önünde çoğu zaman atlarının nitelikleri de sıralanır: Örneğin: *çobağa töreen çortçañ xula attiğ çooxxa töreen Altın Taycı* "tasa çekmeye doğmuş yorga kula atlı sohbet etmeye doğmuş Altın Taycı"; *tos tuyğaxtiğ xızıl saraattiğ Tozı Möke* "kayın kabuğu ayaklı kızıl sarı atlı Tozı Möke"; *xan pozırax attiğ Xan Mirgen* "kan kızılı atlı Han Mirgen"; *xızıl xır attiğ alıp Xırçotay* "kızıl kır atlı alp Hırçotay"; *altın çilinnığ ax sabdar attiğ Altın Arığ* "altın yeleli ak kır atlı Altın Arığ"; *xızıl xoor attiğ Xıyazım Möke* "kızıl doru atlı Hıyazım Möke"; *aba tüktiğ ay xara attiğ Alıp Xara Tas* "ayı tüylü kara yağız atlı Alıp Hara Tas" gibi. Örneklerden de görüleceği gibi, atın özelliklerini belirten ilk sözcük ile kahramanların adı da ses açısından uyum gösterir.

Hakas destanlarında yer adlarının aslında özel ad taşımadığına pek çok araştırmacı dikkat çekmiştir (Titov 1855, Subrakova 2007). Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere coğrafi adlandırmaların hemen hemen hepsi de ancak coğrafi unsurun niteliğinin açıklandığı, genellikle bir renk ya da nitelik belirten sıfat ile bir addan oluşan bir ad öbeğidir. : *Ax çazı*, *xızıl xum çazı*, *timîr tağ* vb. Diğer Hakas destanlarında olduğu gibi Altın Taycı'da da renklerin psikolojik bir anlam içerdiği söylenebilir: Olumlu kahramanların yaşadıkları bölgeye ait dağ, deniz, nehir, bozkır için *ax* "ak, beyaz" sıfatı kullanılırken, olumsuz kahramanların yaşadıkları bölgelere ait coğrafi unsurlar için *xara* "kara" sıfatı kullanılmıştır. Destanda yerleri belirten ad öbekleri şöyledir: *Timîr talay suğ* (demir deniz nehri) kıyısında *timîr tağ* (demir dağ) eteğinde bulunan Tibet Han'ın yurdu (250-253) çevresinde geçmektedir. *Ax çazı xuba söl* (ak yazı boz çöl) (320), *xara sın* (kara dağlar) 1537); kara yerin kıyısında, gökyüzünün dibi olan yerde duran *ax tasxıl* (ak kaya, tepesi karlı yalçın dağ), *ah tasxıl*'ın üstünde duran *at xarağı altın köl* (at gözü altın göl) (1880-1889); yedi ağızlı yerin bacasının olduğu yerde, kara tepeli, kara balçıklı, gök yosunlu yerleri aşarak gelinen Alıp Huu İney'in toprağı (1927-1929), *xara talay* (kara deniz)'in ağzında (*piltirinde*) yer alan *toğıs xurlığ xara xaya* (dokuz kemerli kara kaya) (1971-1973), Alıp Küreldey'in karşılaşma kırk çift boynuzlu geyiğin boynuzu getirmek üzere alpları gönderdiği *xızıl talay* (kızıl deniz) kıyısında, *xızıl tasxıl* (kızıl kaya/dağ) eteğinde yer alan *xızıl tayğa* (kızıl tayga) (2177-2179), *kök sın* (gök dağlar) yakının bulunan Közer Han'ın yurdu (2960-2962), yine burada yer alan *kök xaya* (gök kaya) (2997), yine kara yerin kenarı, gökyüzün dibi olan yerde girenlerin kuma gömüldüğü *xızıl xum çazı* (kızıl kum bozkırı) (3208), daha sonra da girenlerin yandığı *ört çazı* (ateş bozkırı) (3213) yer alır. *Ört çazı*'dan sonra aşağısında üç ayrı derenin aktığı *xızıl xaya* (kızıl kaya) bulunur. Ay Mirgen ile Altın Taycı'nun atlarını serbest bıraktıktan sonra atlarının suyunu içip gezmesini diledikleri *Süg köl* (3593), *Sübîr tağ* (3594) da destan metninde geçen coğrafi unsurlardır.

Altın Taycı destanının üslup özelliklerinden birini de tekrar gruplarının sıkça ve ustaca kullanılmış olması oluşturur. Aslında genel olarak Sibirya grubu Türk lehçelerinde Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında tekrar grupları daha sık kullanılır. Ancak, tekrar gruplarının sıkça kullanımı Kulagaşev'nın anlatımının genel üslup özelliklerinden biri olarak sayılmıştır(Ungvitskaya & Maynogaşeva1972: 53-57). Hakas imlası gereği, bu tür sözcükler asıl metinde aralarına kıs çizgi konularak belirtilmiştir. İki tür tekrar grubu tespit edilmiştir:

1)Eş ve yakın anlamlı sözcüklerin tekrarı: *añnirğa-xustirğa* [avlanmak+kuş avlamak] "avlanmak, ava çıkmak", *xan-pig* [han+bey] "yönetici", *tudızarğa-xabızarğa* [kavga etmek+kapışmak] "döğüşmek", *pılerge-sizege* [bilmek+sezmek] "anlamak", *çarğı-çaxığ* [hüküm+emir] "emir, emirler", *azırarğa-kizirerge* [aşırma+geçirmek] "öldürmek", *aylırğa-çillirğa* [ay geçirmek+ yıl geçirmek] "uzun süre geçirmek", *adı-solazı* [adı+lâkabı] "adı sanı", *as-tamax* [aş+ yemek] "yemek", *arığ-silıg* [temiz+güzel] "güzel", *çil-xuyun* [yel+kasırğa] "kasırğa", *tillıg-aastıg* [dilli+ağızlı] "konuşan", *körergerge-sınırğa* [görmek+denemek] "denemek", *pörık-meley* [şapka+ eldiven] "şapka ve eldiven gibi giysiler", *olğan-uzax* [çocuk+çocuk] "çocuklar, çoluk çocuk", *oynırğa-külerge* [oynamak+gülmek] "şakalaşmak", *il-çon* [el+halk] "halk", vb.

2)Karşıt anlamlı sözcüklerin tekrarı: *ada-ıce* [baba+anne] "ana baba", *xaraa-künörte* [gece+gündüz] "gece gündüz", *ağaa-puğa* [ona+ buna] "ona buna", *anca-mınca* [o kadar+bu kadar] "bir süre, bir miktar", *as-ür* [az+uzun süre] "bir süre", *apsax-iney* [yaşlı erkek, dede+yaşlı kadın, nine] "yaşlılar" vb.

Altın Taycı destanı tüm Hakas destanları gibi çok çeşitli abartmalar, benzetmeler, metaforlarla doludur. Özellikle, öfke, acı vb. duygular oldukça etkili bir biçimde anlatılmıştır. Aşağıdaki örnekte Altın Arıĝ'ın Altın Taycı'ya öfkesinin ifadesi deniz, daĝ, pars, gökgürültüsü ile karşılaştırılmış, Altın Arıĝ'ın öfkesi, denizin taşması, daĝın kabarması, parsın kükremesi, alevlerin yanması, kıvılcım saçılmasına benzetilerek ifade edilmiştir:

Pice kızı Altın Arıĝ.

Talay çili, tazıdır,

Tasxıl çili, kööbüstir,

İzen tiir ornına,

Paris çili, satırıp,

Kügürt çili, küzürep turadır.

İki xaraĝı xızıl çalınnañ köy turĝandaĝ,

Tapsap turĝan tabızınañ

Ottiĝ xıbyı çayıl turĝandaĝ.

Abla kişi Altın Arıĝ.

Deniz gibi taşmış,

Daĝ gibi kabarmış,

Selam demek yerine

Pars gibi kükreyip

Gök gürlütüsü gibi gürlür.

Sanki iki gözü kızıl alevle yanıyor,

Seslendiği sesinden

Sanki ateşli kıvılcım yayılıyor.

Özellikle kahramanların dış görünüşleri, yaptıkları faaliyetlerin çoğunda abartma görülür. Aşağıdaki örnekte olumsuz kahraman alabildiğine çirkin betimlenmiştir. Bu betimlemede “kara fincan” ve “kazan dibi” metaforik bir kullanıma sahiptir. Kahramanın gözleri yuvarlaklık ve siyahlık bakımından kara fincan ile, alını ise siyahlık bakımından kazanın dibi ile ilişkilendirilmiştir. Gözlerinin arası bir karıştır, kulaklarının arası ise bir kulaç genişliğindedir:

Xara çirçe xaraxtığ,

Xazan tübı xamaxtığ,

Xarax arazı-xarıs

Xulax arazı-xulas

Kara fincan gözlü,

Kazan dibi alınlı,

Gözlerinin arası bir karış,

Kulaklarının arası bir kulaç...

Metaforlar sıkça kullanılır:

Aşağıdaki dizelerde ise koyu al atın tüylerinin yumuşaklığı ile samur arasında kurulan benzerlik ilişkisi ile “yumuşak” anlamında *xamnno* “samur” sözcüğü kullanılmıştır:

Xara küreñ at çaxsınıñ

Koyu al at iyisinin

Xamnno polğan çarix tügi

Samur olan parlak tüyü

Aşağıdaki örnekte kurnazlık ile tilki arasında ilişki kurularak “tilki beyinli” metaforuyla kurnaz kişi kastedilmiştir:

Tülgü miistig ir sıxpasxa

Tilki beyinli er çıkmamak üzere

Çayalğan çiri polğan.

Yaratıldığı yeri vardı.

Aşağıdaki örnekte, atın tüylerinin taynki gibi sağlıklı, parlak, sağrısının ise kunduzunki gibi dolgun olması dilenirken, “gençlik, parlaklık, sağlıklılık” ilişkisi kurularak atın tüyleri taynkilere (*xulun*) benzetilmiş, atın sağrısı da dolgunluk açısından kunduzunkine (*xumdus*) benzetilerek *xulun* ve *xumdus* kavramları doğrudan bu kavramların yerine metaforik olarak kullanılmıştır. Bu örnekte ait olma kavramının eksiltili kullanılması neticesinde ortaya çıkan bir metaforik kullanım da dikkati çeker:

*Xulun tüktenip, xumdus sağrılanıp,
Alton-çiton asxırlıĝ cılĝaa xozılıp,*

Tay tüylenip, kunduz sağrılanıp,
Altmış yetmiş aygırlı sürüye katılıp,

Metonimi de sıkça başvurulan bir söz sanatıdır. Aşağıdaki dizelerde *xara tülkü* "kara tilki" kahramanın başına geçireği şapkanın malzemesidir. "Kara tilki" ile kastedilen "kara tilkiden yapılmış şapka"dır:

Aşağıdaki örnekte de sebep sonuç ilgisi gösteren bir metonimi söz konusudur. Kişinin kanının dökülüp yayılması ve nefesinin kesilmesi kişinin ölüm sürecinin bir parçasıdır. Her ikisiyle de kişinin öldürüleceği bildirmektedir:

*"Xızıl xanın çayarbın,
Xara tülküzn pazına xağıyta salğannar.
Xızıl tının üzerbın"...*

*"Kızıl kanını akıtacağım,
Kara tilkisini başına koydular.
Kızıl soluğunu keseceğim", ...*

Biçim Özellikleri

Altın Taycı destanı ünlü kadın destancı Ye.N. Kulgaşeva'dan Z.İ. Kulagaşeva tarafından kaydedilmiş ve kısaltılarak yayımlanmıştır. Bu haliyle destan 3609 dizeden oluşan manzum bir anlatıdır.

İçerik ve biçimsel açıdan paralelizm söz konusu olduğunda hece ölçüsünün varlığından söz edilebilirse de destanın geneli için hece hecesinin kullanıldığından söz edilemez. Aşağıdaki örnekte içerik ve biçim-sözdizimsel paralelliğin olduğu 3 ve 4. dizelerde, biçim-sözdizimsel pararelliğin olduğu 5 ve 6. dizelerde hece sayısı eşitlenirken diğer dizelerde hece ölçüsünün uygulanmadığı görülüyor.

Alıp xıs Xara Ninciňi (8)

Xarğanadaň xabındırarğa pirbeen,(11)

Xalsarığdaň tudındırarğa pirbeen.(11)

İňniň azıra ködür kilip,(9)

Üs aylandıra pulğap kilip,(9)

Xara çirge tüzirip,(7)

As orxazın azıra teberde, Xara Ninci, (14)

Ottiğ xıbin polıp, toolap parğan. (10)

(611-618)

Alp kız Hara Ninci'yi

Çalıdan yakalamasına fırsat vermedi,

Sorguçotundan tutunmasına fırsat vermedi.

Omzunun üstüne kaldırıp,

Üç kez döndürüp,

Kara toprağa düşürüp,

Omurgasının arkasına teperken Hara Ninci

Ateşli kıvılcım olup dağıldı.

Dize sonu uyaklanış genellikle paralel olguların ifadesinde, benzer sözcük türleri ile kurulan benzer söz diziminin dizelerde uygulanması ile ortaya çıkar. Bunun sonucu olarak da Altın Taycı destanı da diğer Hakas destanları gibi redifler bakımından zengindir. Redif özellikle tekrarlanan fiilçekim ekleri ve zarf-fiil ekleri ile yapılmaktadır.

Aşağıdaki örnekte tur- yardımcı fiiline şimdiki-geniş zaman eki eklenerek yapılan {turadır} biçimi rediftir. Böylece örnekteki ilk iki dize arasında uyum sağlanmıştır. Ayrıca ilk dizede ince sıradan dar ünlü ve /z/ sesinin tekrarıyla da aliterasyonun sağlandığı görülür. İlk üç dize arasında ise yine ince sıradan düz dar ünlüye ve /z/ ünsüzüne dayalı bir dikey uyaklanıştan söz edilebilir. Beş ve altıncı dizelerde ta- ses grubunun tekrarına dayalı dize başı dikey uyaklanış söz konusu iken dizelerin devamında sözcük tekrarına dayalı dize içi uyaklanış, aynı dizelerin sonlarında ise ek tekrarına dayalı rediflerle uyum sağlanmıştır.

İz'ik azıp, izen pir turadır.

Kapıyı açıp selam verir.

İrk'in alti, mind'i t'ip turadır.

Eşiği geçerek merhaba der.

İzen dee, mind'i dee pirbeen

Selam sabah vermez

Pice kızı Altın Arığ.

Abla kişi Altın Arığ.

Talay ç'ili, tazıbıstır,

Deniz gibi taşmış,

Tasxıl ç'ili, kööb'istır,

Dağ gibi kabarmış,

İzen tiir ornına,

Selam demek yerine

Paris ç'ili, satırıp,

Pars gibi kükreyip

Kügürt ç'ili, küzürep turadır. (98-106)

Gökgürültüsü gibi gürler.

Destanın Anlatıcısı

Taycı destanının anlatıcısı Abakan'lı *nımaççı*'lardan Yevdokiya Nikitiçna Kulagaşeva'dır (1895-1977). Hakas geleneklerine göre kadınların *çathan* adı verilen müzik aletine dokunması ve haylamasının yasak olması sebebiyle kadın destan anlatıcısı olan Kulagaşeva, repertuarındaki destanları erkek *nımaççı-haycı*lardan farklı olarak herhangi bir müzik aleti olmadan ve haylamaksızın, anlatma yoluyla icra etmesidir.

Maynogaşeva, onun anlattığı destanların özellikle eski geleneklerin ve törensel uygulamaların çok canlı bir biçimde tasvir edilmesi bakımından diğerlerinden ayırt edildiğini belirtmiştir. Gerçekten de Altın Taycı destanı, ad alma, evlenme gibi törenlere ilişkin ayrıntılı betimlemelerle doludur. Maynogaşeva ve Ungvitskaya'nın eserlerini yayımlamış oldukları 1972 yılında yaklaşık 80 yaşında olduğunu ve yaşına rağmen oldukça enerjik ve hayat dolu olduğunu kaydetmişlerdir. 1973 yılında Z.İ. Kulagaşeva tarafından yayımlanan Altın Taycı destanının hangi yılda kayda alındığı eserde belirtilmemiştir. Maynogaşeva, çalışmasında Kulagaşev'nın Abakan'da büyük saygı gördüğü, dinleyici kitlesinin genellikle ileri yaşlardaki emeklilerden oluştuğunu belirtmişlerdir. Kulagaşeva'ya dayanarak Maynogaşeva yaşlı erkek ve kadınların cumartesi ve Pazar günlerinde çay için bir dairede bir araya geldiklerini, bir süre sohbet ettikten sonra dinleyicilerin Kulagaşeva'dan destan anlatmasını rica ettiklerini, Kulagaşeva'nın da bu isteği zevkle yerine getirdiğini bildirmiştir. Yine Maynogaşeva'ya göre, onun anlattığı bazı destanların hacmi on bir bin dizeye kadar çıkmaktadır. Bu onun destanın epizodlarını büyük bir sanatla ve ayrıntıyla işlemesi ile ilişkilendirilmiştir. Kulagaşeva destanları çocukluğunda o zamanki Ah Tigey köyündeki babasının evinde haftalarca bazen de aylarca kalan büyük haycı Tarkop Troyakov'tan dinlemiştir. (Ungvitskaya & Maynogaşeva 1972: 53-57). Altın Taycı destanı da Kulagaşeva'nın çocukluğunda Tarkop Troyakov'tan dinlediği destanlardan biridir (Kulagaşeva 1973:147).

Kaynak:

KİLLİ YILMAZ Gülsüm (2013) *Hakas Destanları IV:*

Altın Taycı, Ankara: TDK Yayınları

KULAGAŞEVA Z. İ. (Haz.) (1973) Altın Taycı, Abakan

<https://nbdrx.ru/pdf/FOLKLOR/bx0000403/index.html>